

ЗАБОРОНА КАТУВАННЯ АБО НЕЛЮДСЬКОГО ЧИ ТАКОГО, ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ, ПОВОДЖЕННЯ АБО ПОКАРАННЯ: ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

PROHIBITION OF TORTURE OR INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT: APPLICATION OF EUROPEAN COURT CASE LAW

Садула Л.М., к.е.н,
доцент кафедри права
Європейський університет

У статті аналізуються особливості заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження чи покарання. Протягом останніх років ведеться активна протидія катуванню й іншим формам жорстокого поведження шляхом розроблення системи міжнародно-правових норм, які спрямовані на запобігання цим формам злочинної поведінки, припинення такої.

Визначаються актуальні напрями механізмів імплементації норм міжнародного права щодо заборони катування у вітчизняне законодавство. Автором розглядаються численні міжнародні правозахисні акти, у яких проголошується заборона катувань, та наводиться їх належна правова оцінка. Визначено перспективи подальшого дієвого розвитку системи захисту прав людини, зокрема й у контексті заборони катування, на міжнародному рівні та на рівні національного правозастосування.

Рішення Європейського суду з прав людини слугують своєрідним орієнтиром для органів державної влади та їх посадових осіб у частині забезпечення прав людини, а також є обов'язковим для виконання Україною. Практикою Європейського суду з прав людини виокремлено три різновиди поведження чи покарання, які заборонені нормами міжнародного права, а саме: поведження чи покарання, що принижує гідність; нелюдське поведження чи покарання; катування. Право на повагу до людської гідності виступає основою чи не всієї системи прав людини.

Заборона катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження чи покарання передбачена цілим арсеналом міжнародно-правових норм, які спрямовані на запобігання таким злочинам, припинення аналізованих форм злочинної поведінки. Однак залишається відкритим питання, наскільки ці норми є ефективними. А тому права та свободи людини і громадянина повинні забезпечуватись не лише на законодавчому рівні, але й на рівні правозастосування.

Проаналізовано сферу дії статті 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На підставі рішень Європейського суду з прав людини досліджено розмежування понять «катування» і «нелюдське поведження».

Ключові слова: катування, кримінальна відповідальність, міжнародний досвід, Європейський суд з прав людини, злочин.

The article analyzes the features of the prohibition of torture or inhuman or degrading treatment or punishment. In recent years, there has been an active fight against torture and other ill-treatment by developing a system of international law aimed at preventing and ending these forms of criminal behavior.

The article defined topical areas of implementation mechanisms of international law prohibiting torture in domestic legislation. The author discusses numerous international human rights acts, which establishes the prohibition of torture and given proper legal assessment. The prospects of further development of an effective human rights system, including in the context of the prohibition of torture at the international level and at the level of national enforcement.

The decisions of the European Court of Human Rights serve as a kind of reference point for public authorities and their officials in terms of ensuring human rights, and is also binding on Ukraine. The case law of the European Court of Human Rights identifies three types of treatment or punishment that are prohibited by international law, namely: treatment or punishment that degrades dignity; inhuman treatment or punishment; torture. The right to respect for human dignity is the basis of almost the entire human rights system.

The prohibition of torture or inhuman or degrading treatment or punishment is provided by a whole arsenal of international law, which aims to prevent and stop the analyzed forms of criminal behavior. However, the question remains as to how effective these norms are. Therefore, human and civil rights and freedoms must be ensured not only at the legislative level, but also at the level of law enforcement.

The article analyzes the sphere of application of Article 3 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Based on the decisions of the European Court of Human Rights, the distinction between the concepts of "torture" and "inhuman treatment" has been researched.

Key words: torture, criminal liability, international experience, European Court of Human Rights, crime.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 28 Конституції України ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведженню чи покаранню. У ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України вказується, що під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність. Кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи й інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження (ч. 3).

Схожі положення закріплено в низці універсальних міжнародних документів, як-от Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують

гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1974 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. тощо. Проте зазначені норми є лише декларативними, оскільки непоодинокі випадки порушення вимог ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод вимагають рішучого та системного реагування держави щодо захисту громадян від проявів жорстокого поведження, запобігання їм. А тому рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) слугують своєрідним орієнтиром для органів державної влади та їх посадових осіб в частині забезпечення прав людини, а також є обов'язковим для виконання Україною (ст. 2 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 30 березня 2006 р.)

Стан теоретичного дослідження. Питання заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гід-

ність, поведження або покарання були предметом розгляду у працях Н.М. Ахтирської, В.Г. Буткевич, П.В. Пушкар, В.В. Каська, Д.І. Клепки, О.О. Орлової, Л.І. Скреклі, Т.І. Фулей, М.І. Хавронюка, С.В. Хилюк, А.О. Червяцовой, Ю.В. Щокіна й інших. У дослідженнях вказаних науковців вивчались питання міжнародних та національних стандартів протидії формам жорстокого поведження, аналізувались питання кваліфікації таких посягань, розглядалися особливості запобігання відповідним злочинним проявам тощо.

Метою статті є вивчення застосування практики Європейського суду з прав людини в частині заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження або покарання.

Виклад основних положень. Ставлення до катування, за твердженням М.І. Хавронюка та В.О. Гацелюк, його практика і поготів нерозривно пов'язані з розвитком цивілізації, поняття цивілізованості, загальнолюдських цінностей. На їхню думку, світова спільнота досягла необхідного консенсусу в тому, що визнання рівних і невід'ємних прав усіх членів людської спільноти є основою свободи, справедливості й загального миру. Ці вчені зауважують, що юристи-міжнародники, не вагаючись, можуть назвати основоположні акти про заборону катувань, нелюдського та такого, що принижує гідність, поведження і покарання [1, с. 5].

Із цим твердженням не можна не погодитись, оскільки протягом останніх років ведеться активна протидія катуванню й іншим формам жорстокого поведження шляхом розроблення системи міжнародно-правових норм, які спрямовані на запобігання таким правопорушенням і припинення цих форм злочинної поведінки. Відповідно до положень ст. 2 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1974 р. кожна держава-сторона вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виключні обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан не можуть бути виправданням катувань. Водночас наказ вищого начальника або державної влади не може служити виправданням катувань.

Деякі застереження щодо цього також передбачені в Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, ухваленому Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. Зокрема, у ст. 5 передбачено, що жодна посадова особа щодо підтримання правопорядку не може здійснювати, підбурювати або терпимо ставитись до будь-яких тортур або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, жодна посадова особа з підтримання правопорядку не може посилатися на розпорядження вищих осіб або такі виняткові обставини, як стан війни чи загроза війни, загроза національній безпеці, внутрішня політична нестабільність або будь-яке інше надзвичайне становище для виправдання тортур або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання [2].

Практикою ЄСПЛ виокремлено три різновиди поведження чи покарання, які заборонені нормами міжнародного права, а саме: поведження чи покарання, що принижує гідність; нелюдське поведження чи покарання; катування. Право на повагу до людської гідності виступає основою чи не всієї системи прав людини. Відповідно до ст. 1 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один до одного в дусі братерства. Людська гідність як така властива всім членам людської сім'ї, є основою свободи, справедливості та загального миру [3].

Право на повагу до людської гідності розглядають як встановлену і гарантовану державою сукупність правових норм, які зумовлюють значення людини як соціальної цінності, надають можливість людині усвідомлювати себе як особистість, що заслуговує на повагу як із боку інших людей, так і з боку держави в особі посадових осіб, а також вимагати належного обґрунтування будь-яких сумнівів щодо її моральних якостей [1, с. 152]. Людська гідність, за твердженням С.С. Яценка, важлива, як і життя, оскільки представляє людський масштаб буття. А тому людське існування та людська гідність нерозривно пов'язані та є невід'ємними, іманентними, важливими особливостями людини. Існування та гідність людини як єдність людини фактично не є правом, бо людська істотність є для права трансцендентною, отже, недосяжною. З огляду на це, за твердженням цього автора, життя людини та її гідність відіграють роль у каталогах прав людини та сучасних конституціях насамперед не як основні права, а як джерело права, як цінність поза правом, які є непорушними [4, с. 146–147].

Практиці ЄСПЛ відомо чимало випадків, коли заявники зверталися по захист своїх порушених прав у зв'язку із приниженням їхньої гідності. Як приклад варто навести рішення ЄСПЛ у справі «Буді проти Бельгії» від 28 вересня 2015 р. Так, заявники (Саїд Буді і Мохамед Буді) стверджували, що працівники поліції завдали їм ляпасів по обличчю, коли вони перебували у відділку поліції Сен-Жосс-тен-Ноде. Вони заявляли, що постраждали від поведження, яке принижувало гідність. Також скаржились на те, що розслідування їхніх скарг було неефективним, неповним, упередженим і надмірно тривалим.

ЄСПЛ у своєму висновку зазначив: «Коли йдеться про особу, яка позбавлена свободи чи, кажучи більш загально, зіткнулася із правоохоронцями, застосування до неї будь-яких заходів фізичного впливу, які не були однозначно спричинені її власною поведінкою, є приниженням її гідності та є, у принципі, порушенням права, передбаченого у ст. 3 Конвенції». Окрім того, вказується, що «<...> ст. 3 не передбачає жодних винятків <...>, не допускається відступ навіть у разі надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. Навіть за найскладніших обставин, як-от боротьба проти тероризму й організованої злочинності, Конвенція в абсолютній формі забороняє катування та нелюдське або таке, що принижує гідність, поведження чи покарання, незалежно від поведінки відповідної особи» [5].

Практика Страсбурзького суду встановила, що для того, щоби визнати жорстоке поведження порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, воно має досягати мінімального рівня жорстокості, оцінка якого залежить від усіх обставин справи (тривалість такого поведження, його наслідки, стать, вік, стан здоров'я потерпілого тощо) [6, с. 5].

Наступним видом жорстокого поведження, яке заборонено нормами міжнародного та національного законодавства, є нелюдське поведження чи покарання. У юридичній літературі О.О. Орлова зазначає, що нелюдське поведження, на відміну від катування, охоплює більш широкий спектр варіантів «поганого» поведження: якщо катування – це навмисне спричинення болю чи страждання, то нелюдське поведження – це не лише навмисні дії; окрім того, катування має мету (отримання зізнання або іншої інформації, примушення до дій, покарання тощо), нелюдським може бути поведження, що не має будь-яких цілей [7]. У розвитку цієї тези О.Н. Ярмиш зауважує, що на відміну від катування, нелюдське поведження не завжди характеризується такою ознакою, як намір завдати страждання. Також вказується, що під час такого виду поведження рівень страждань має бути меншим, ніж у разі катування [8, с. 27]. Проте таке розмежування можна назвати дещо умовним, оскільки для катування завжди характерне нелюдське поведження. Навіть більше, навряд чи можна виміряти рівень страж-

дань, які відчуває людина, адже в кожному індивідуальному випадку він є різним і залежить від її фізіологічних особливостей, емоційного стану тощо. З огляду на це можна зробити висновок, що поняття катування та нелюдського поводження перебувають у взаємозв'язку, а тому навряд чи їх можна розмежувати.

Ще одним різновидом жорстокого поводження є катування, яке, відповідно до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., характеризується такими ознаками, як: 1) завдання сильного болю або фізичного чи морального страждання; 2) направлене з метою отримати від особи відомості чи визнання, покарати її, залякати чи примусити; 3) завдання болю чи страждання державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. Згідно з рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Григор'єв проти України» (заява № 51671/07), правоохоронці застосовували до потерпілого катування, примусивши його свідчити проти себе. Його виклад подій, що мали місце після його затримання, є таким. Приблизно об 11-й годині ранку 1 березня 2002 р. заявника було доправлено до РУ ГУ МВД України Київського району м. Одеси, де два представники правоохоронних органів з м. Києва, Д. та Є., які представилися як заступник начальника Департаменту карного розшуку МВС України та начальник Головного управління карного розшуку МВС України відповідно, допитали його щодо низки розбійних нападів та вбивств. Оскільки заявник заперечував будь-яку причетність до них або обізнаність щодо них, Є. викликав кількох працівників поліції та наказав їм змусити заявника зізнатися у вчиненні сорока епізодів таких злочинів. Заявника, який був у наручниках, підвісили на металевому ломі, розташованому між двома столами, та Є. разом із Д. завдавали йому численних ударів гумовим кийком по різних частинах тіла. Пізніше на обличчя заявника було надіто маску, його до 19-ої години продовжували бити інші працівники поліції. Заявник під-

писав численні визнавальні показання. Увечері Д. та Є. відвідали його. Оскільки вони вважали, що заявник не був досить налаштований на співпрацю, жорстоке поводження з ним продовжувалося до 4 березня 2002 р. Протягом зазначеного строку заявник тримався у відділі поліції, де він не мав контактів ані з родичами, ані із захисником.

Що стосується тверджень Уряду про нібито легкий ступінь тілесних ушкоджень заявника, Суд уже визнавав, що застосування до людини електроструму є особливо серйозною формою жорстокого поводження, яке може викликати сильний біль і жорстокі страждання, а отже, має вважатися катуванням, навіть якщо воно не призводить до будь-яких тривалих розладів здоров'я. Окрім того, видається, що жорстоке поводження, якого зазнав заявник, мало на меті принизити його гідність, підкорити його волі і примусити зізнатись у вчиненні злочинів. Суд доходить висновку, що заявник зазнав жорстокого поводження, досить серйозного, щоб уважати його катуванням.

У світлі вищенаведених міркувань Суд доходить висновку, що заявник був позбавлений ретельного й ефективного розслідування його небезпідставної заяви про те, що він зазнав катування з боку працівників поліції. Як постановив Суд у своєму рішенні у справі «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine), на національному рівні ця ситуація має у своїй основі проблеми системного характеру, існування яких дозволяє суб'єктам владних повноважень, що несуть відповідальність за таке жорстоке поводження, залишатися безкарними. Отже, мало місце порушення ст. 3 Конвенції в контексті її процесуального аспекту [9].

Висновки. Заборона катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання передбачена цілим арсеналом міжнародно-правових норм, які спрямовані на запобігання таким правопорушенням і припинення аналізованих форм злочинної поведінки. Однак залишається відкритим питання, наскільки ці норми є ефективними. А тому права та свободи людини і громадянина повинні забезпечуватись не лише на законодавчому рівні, але й на рівні правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хавронюк М.І., Гацелюк В.О. *Законодавство України* проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: науково-практичний коментар. Київ: ВАІТЕ, 2014. 320 с.
2. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282#Text (дата звернення: 30.10.2021).
3. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. База даних «*Законодавство України*». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 29.10.2021).
4. Яценко С.С. Гідність людини має захищатися незалежно. Право і громадянське суспільство. 2013. № 2. С. 143–150.
5. Рішення ЄСПЛ Справа «Буді проти Бельгії» від 28 вересня 2015 р. URL: <https://strasbourgobservers.com/category/cases/bouyid-v-belgium/> (дата звернення: 30.10.2021).
6. Дубаш Т.І. Заборона катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання у практиці Страсбурзького суду. Судова практика. 2011. № № 5–6. С. 4–12.
7. Орлова О.О. Катування, нелюдське та таке поводження чи покарання, що принижує людську гідність: розмежування понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 62–68.
8. Права людини у діяльності міліції: посібник з активних методів навчання / кол. авт.; за заг. ред. О.Н. Ярмиша. Харків: ХНУВС, 2006. 136 с.
9. Справа «Григор'єв проти України» (заява № 51671/07): рішення Європейського суду з прав людини від 15 травня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_833#Text (дата звернення: 29.10.2021).